

УДК 343.98

ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ІЛЮЗІЙ У ПОКАЗАННЯХ ПОТЕРПІЛИХ ПІД ЧАС СПРИЙНЯТТЯ ПОДІЇ ЗЛОЧИНУ

Колеснікова І. А.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

Анотація: Статтю присвячено проблемам виникнення ілюзій у показаннях потерпілих під час сприйняття події злочину. Досліджено механізм формування показань потерпілих під час зорового, слухового сприйняття, сприйняття смаку, запаху та дотику. Встановлено закономірності виникнення ілюзій під час сприйняття предметів, тварин, людей; часу, послідовності події, руху предметів, їх швидкості, прискорення, напрямку, а також вплив психологічного стану потерпілого на момент сприйняття та після нього.

Ключові слова: добросовісні помилки у показаннях, допит потерпілих, процес формування показань потерпілих.

Аннотация: Статья посвящена проблемам возникновения иллюзий в показаниях потерпевших в процессе восприятия события преступления. Исследован механизм формирования показаний потерпевших в процессе зрительного, слухового, вкусового восприятия, обоняния и осязания. Установлены закономерности возникновения иллюзий в процессе восприятия предметов, животных, людей; времени, последовательности событий, движения предметов, их скорости, ускорения, направления, а также воздействие психологического состояния потерпевшего во время восприятия и после него.

Ключевые слова: добросовестные ошибки в показаниях, допрос потерпевших, процесс формирования показаний потерпевших.

Annotation: The article is devoted to the problems of the illusions in the evidence of victims in the process of perception of a crime. The mechanism of formation of the evidence of victims in the process of visual, auditory, gustatory perception, smell and touch. The laws of the illusions in the perception of objects, animals and people; time sequence of events, the movement of objects, their speed, acceleration, direction, as well as the impact of the psychological condition of the victim at the time of perception and after it.

Key words: honest mistakes in the evidence, interrogation of victims, process of evidence formation of the victims.

Показання потерпілих є найбільш цінним джерелом отримання інформації про факти, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Така категорія учасників кримінального провадження найчастіше володіє найбільш повною інформацією про подію злочину в цілому, особу злочинця, його поведінку, характер та розмір завданої шкоди, інші обставини кримінального правопорушення.

Процес отримання повних та об'єктивних показань потерпілих залежить від особливостей їх формування. Такі особливості у літературних джерелах пов'язують із специфічними переживаннями потерпілих, зумовленими вчиненням стосовно них злочином та його наслідками [16, с. 59]; своєрідністю сприйняття потерпілими фактів, що мають значення для провадження [10, с. 120]. Розуміння складного механізму формування показань визначає можливість виявлення та нейтралізації в них добросовісних помилок.

Дослідженню процесу формування показань потерпілих присвятили наукові праці О. М. Васильєв, Г. Г. Доспулов, В. А. Журавель, Л. М. Карнеєва, В. О. Коновалова, М. І. Порубов, О. Б. Соловйов, Є. О. Центров, В. Ю. Шепітько та ін. Водночас проблеми виникнення ілюзій у показаннях зазначеної категорії учасників під час сприйняття події злочину досліджено недостатньо.

У психологічній літературі наголошується на тому, що сприйняття складається з відчуттів, але не зводиться до них. У ньому беруть участь також уявлення, тобто образи, що викликані пам'яттю минулого досвіду. У минулому досвіді потерпілі могли бачити багато предметів подібних тому, що

сприймається, з різних боків, при неоднаковому освітленні, на різній відстані. Однак усі ці уявлення з'являються у їх пам'яті під час сприйняття конкретного предмета, включаються у процес сприйняття. Також сприйняття складається і з мислення. Під час сприйняття потерпілий не механічно, подібно фотознімку, відбиває предмет, а ділить його на складові. Даний аналіз існує завжди одночасно з синтезом, оскільки виокремлені частини об'єднуються у цілісний образ. Завдяки процесу мислення під час сприйняття потерпілий виокремлює та об'єднує у цілісний образ частини предмета, який сприймається, що мають суттєве значення. Процес сприйняття, таким чином, пов'язаний з розумінням сутності та значення предмета, що сприймається, його взаємозв'язків з іншими предметами [14, с. 136-137].

Під час сприйняття події кримінального правопорушення можуть мати місце зорові ілюзії, які виникають при безпосередньому сприйнятті тих предметів, що дійсно існують, але просторові властивості яких сприймаються неправильно [14, с. 151-152]. У психології під зоровими ілюзіями розуміють неправильно або перекручене сприйняття розміру, форми та віддаленості предметів [14, с. 151-152]. Найбільш характерними з них є: а) переоцінка вертикальних ліній, тобто коли з двох ліній однакового розміру вертикальна завжди сприймається більшою в порівнянні з горизонтальною; б) неправильне сприйняття розміру предмета (об'єкта). Ці ілюзії пояснюються загальним законом сприйняття, за яким сприйняття цілого обумовлює сприйняття його частин, а також діє закон контрасту, згідно із яким розмір предмета сприймається більшим або меншим залежно від розміру оточуючих предметів. Так, предмет

здаватиметься більшим за свій дійсний розмір на фоні дрібних предметів; в) ілюзії геометричної перспективи або ілюзії контрасту; г) перенесення властивостей цілої фігури на її окремі частини [8, с. 119-120]. Такого роду ілюзії пояснюються законом сприйняття, за яким розмір предметів оцінюється не за дійсними розмірами, які відображаються на сітчатці ока, а відповідно до оцінки відстані, на якій ці предмети знаходяться. Так, висока людина поряд з низькою здається ще вищою, ніж вона є насправді; однакові предмети здаються різного розміру, якщо вони сприймаються завідомо віддаленими один від одного, при цьому предмет, розташований ближче, здається меншим, а віддалений – більшим за свій дійсний розмір; д) перекручення форми предметів. Цей вид ілюзії пояснюється законом сприйняття, відповідно до якого різко виражені особливості фону впливають на сприйняття розташованих на ньому предметів [14, с. 151-152]; ілюзії віддаленості. Так, на воді предмети здаються ближчими, ніж їх дійсна віддаленість; добре освітлені предмети, а також предмети білого, червоного, жовтого кольору, у поєднанні з темним фоном, сприймаються ближче, ніж є у дійсності [7, с. 288].

Більшість ілюзій виникає не через недосконалість зору, а внаслідок помилкового судження про побачене, тобто під час осмислення зорового образу [16, с. 38]. До таких ілюзій М. М. Гапанович зараховує: 1) ілюзії, викликані ефектом іррадіації (світлі предмети на темному фоні здаються більшими за свій дійсний розмір); 2) ілюзії контрасту (при сприйнятті одночасно схожих за формою предметів більші будуть здаватися більшими за свій справжній розмір і навпаки); 3) переоцінка висоти предметів, вертикальні лінії при значній їх протяжності сприймаються такими, що розходяться зверху, а горизонтальні – сходяться [3, с. 40-41].

Серед закономірностей виникнення зорових ілюзій у літературі виділяють такі, що: 1) з'являються унаслідок особливих умов, за яких відбувається спостереження; 2) виникають через помилкову думку про побачене, а перекручення має місце через неправильне осмислення зорового образу; 3) деякі ілюзії обумовлені оптичною недосконалістю ока, а також через деякі дефекти (короткозорість, дальтонізм тощо) [1, с. 49-50].

Окремого розгляду потребують особливості виникнення добросовісних помилок під час сприйняття зовнішності злочинця, його фізичних, вікових, національних особливостей. Вік потерпілого впливає на сприйняття та оцінку ознак зовнішності іншої особи. Так, неповнолітні будь-яку дорослу людину вважають високою; осіб, що значно їх старше (на 20-25 років), називають старими. Навпроти, особи похилого віку зменшують вік осіб, що молодша за них. У показаннях осіб похилого віку особи 30-40 років іменуються «молоді люди». При сприйнятті групи осіб приблизно одного віку окремі члени групи як би прирівнюються до середнього віку групи. Однак дія ілюзії прирівнювання має свої межі, після яких починає діяти ілюзія контрасту. Особа середніх років у групі осіб похилого віку буде сприйматися молодше власного віку. Оцінка та опис ознак іншої людини обумовлені й іншими індивідуальними

особливостями потерпілих. Так, особи невисокого зросту схильні перебільшувати зріст інших осіб і навпаки [4, с. 102-103]. Значна кількість помилок стосується опису фасонів та конструкцій одягу, його кольору та фактури матеріалу [4, с. 107].

Крім зорових ілюзій, на цій стадії, менш дослідженими є слухові ілюзії. Тим часом значення слухових ілюзій та інших перекручених уявлень набагато вище. Пояснюється це тим, що зір рідше підводить нас, ніж інші органи чуття, оскільки краще контролюється розумом і практичною діяльністю [2, с. 35-36]. Механізм формування добросовісних помилок під час слухового сприйняття залежить від закономірностей сприйняття звуків. Так, психологічними параметрами слуху є висота, гучність та частота, які взаємопов'язані та взаємозалежні під час слухового сприйняття. Отже, чим тихіший звук, тим складніше встановити відмінність його від інших звуків, що наближені до нього за частотою [19, с. 546]. Під час встановлення віддаленості джерела звуку важливою ознакою є інтенсивність, або гучність, звукової хвилі. Чим гучніше звук, тим ближчим здається його джерело. Якщо одночасно чути два звуки, то більш гучніший сприймається менш віддаленим. Якщо гучність звуку поступово змінюється, то змінюється й сприйняття його віддаленості [19, с. 546].

Основними чинниками, які можуть спричинити виникнення добросовісних помилок під час слухового сприйняття, є: 1) слух потерпілого (в межах норми чи послаблений); 2) характер та сила звуку (розмова, постріл, крик, шепіт тощо); 3) відстань, на якій звук сприймався; 4) об'єктивні умови, що впливали на чутність (сила та напрямок вітру, дощ, туман, рельєф місцевості тощо); 5) психофізіологічний стан потерпілого у момент сприйняття (алкогольне сп'яніння, хвилювання, глибока зосередженість тощо) [4, с. 66].

Помилки сприйняття дотику прямо залежні від чутливості певної ділянки шкіряної поверхні та схильності шкіри до адаптації. Відомо, що обличчя та кінчики пальців більш чутливі, ніж поверхня рук, ніг чи підошви [13, с. 196-199]. Адаптація залежить від таких чинників: інтенсивність стимулювання та розмір ділянки шкіряної поверхні, яка стимулюється. Час, необхідний для повної адаптації, прямо пропорційний інтенсивності її стимулювання і, навпаки, пропорційний площі ділянки поверхні шкіри, який стимулюється. Чим інтенсивніше стимуляція, тим більше часу необхідно для того, щоб відчуття дотику повністю зникло, однак чим більше ділянка шкіри, яка стимулюється, тим швидшою буде адаптація [19, с. 659].

Механізм виникнення добросовісних помилок смаку залежить від загальних законів, що діють і на інші органи чуття, зокрема закону адаптації [19, с. 717]. Дана закономірність виражається у змінах чуттєвості аналізатора під тривалим впливом подразника у вигляді пониження або підвищення порогу чуттєвості. Унаслідок адаптації відчуття може повністю зникнути, особливо під час тривалого впливу подразника (адаптація до запаху виникає у людини, яка тривалий час працює з пахучими речами; слухова адаптація є результатом постійних шумів тощо [12, с. 93]. Адаптація до певного смаку означає

не лише втрату можливості відчувати його, й те, що зростає поріг чутливості до нього [19, с. 717]. Виникненню помилок сприяє процес компенсації, тобто приглушення одних смакових відчуттів (солоне) іншими (кисле). Під час сприйняття смаку, наряду з цим спостерігається також явище контрасту [13, с. 210].

Процеси сприйняття смаку та запаху тісно пов'язані між собою, оскільки є різновидами хімічної чутливості [13, с. 535]. Нюх людини відіграє значно меншу роль у процесі пізнання дійсності, ніж зір, слух та дотик, що й підтвердили результати анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України, проведене нами. За даними анкетування лише 4, 8 % практичних працівників під час допиту стикалися з добросовісними помилками нюху [5, с. 52]. Однак нюх має велике значення, оскільки впливає на функції вегетативної нервової системи і на створення позитивного або негативного емоційного фону. Психологи зауважують, що запахи зберігаються в пам'яті довше, ніж візуальні образи [19, с. 768], а при відповідних обставинах запахи, пов'язані з місцем події, здатні активізувати асоціативні зв'язки та відтворити подію кримінального правопорушення.

Достовірність сприйняття події кримінального правопорушення залежить від здатності органів чуття змінювати свої характеристики, пристосовуючись до умов, що постійно міняються. Дана здібність називається адаптацією відчуттів. Так, під час переходу зі світлого приміщення у темне та навпаки чутливість ока до різних подразників змінюється у десятки разів. Повна зорова адаптація може вимагати до 40 хвилин, при цьому іноді зникає та знову з'являється відчуття кольору: під час адаптації у темряві кольоровий зір зникає, все сприймається у чорно-білій гамі; під час адаптації до світла особа спочатку починає сприймати яскраво-блакитні кольори, а потім помаранчево-червоні. При цьому дещо змінюється чуттєвість. Перебування в абсолютній темряві підвищує чутливість до світла за 40 хвилин у 20 тис. разів [11, с. 142].

Залежно від об'єкта сприйняття добросовісні помилки виникають щодо осіб, тварин, предметів, часу, простору та руху. Добросовісні помилки під час сприйняття осіб можуть стосуватися їх фізіологічних ознак, ходи, голосу та мови, міміки та жестів, а також ці помилки можливі під час сприйняття зображень осіб [3, с. 25–36]. Під час сприйняття тварин, перекручення можуть виникати щодо їх форми, розміру чи окрасу [3, с. 36]. Добросовісні помилки під час сприйняття форми предметів можуть мати дві спрямованості: щодо абсолютних розмірів (висоти, ширини, довжини) чи їх пропорцій [3, с. 40]. Сприйняття осіб, тварин та предметів відбувається по-різному. Прості, добре знайомі об'єкти сприймаються відразу. В інших, більш складних випадках процес сприйняття предметів має детальний, осмислений характер (сукцесивне впізнання), коли потерпілий запам'ятовує характерні ознаки предметів, людей, наприклад, окремі риси обличчя, дефекти обличчя тощо [12, с. 105].

У психології відомі три основні способи сприйняття часу: хронометричний, хроногнозичний та хронологічний [4, с. 62]. При хронометричному

способі сприйняття часу виникає менше добросовісних помилок, оскільки він полягає у сприйнятті часу за допомогою спеціальних засобів (годинника). При хроногнозичному способі тривалість часу визначається на підставі власного життєвого та професійного досвіду, а при хронологічному час події потерпілий встановлює, порівнюючи, співставляючи його з іншими, відомими йому подіями (коли вони відбувалися, він добре знає).

Отже, сприйняття часу психологи поділяють на: а) сприйняття часової тривалості; б) сприйняття часової послідовності. Механізм сприйняття часу залежить від таких законів: 1) заповненого часового відрізка: чим більш заповненим є відрізок часу, тим більш тривалішим він сприймається; 2) емоційно детермінованої оцінки часу: час, заповнений подіями з позитивними емоціями, скорочується, а насичений негативними переживаннями – збільшується [13, с. 250–251]. Так, зміна різноманітних за змістом думок, позитивне забарвлення свідомості створює враження, що час швидко проходить. І навпаки, при хворобі, безсонні час «тягнеться» повільніше [15, с. 44].

На сприйняття послідовності подій впливають такі чинники: перцептивна установка суб'єкта, яка полягає у готовності його до сприйняття подій; об'єктивна впорядкованість подій, що полягає у природній організації стимулів; упорядкованість подій самим суб'єктом з використанням певної послідовності подій, які мають значущі для суб'єкта ознаки [12, с. 107].

Також на сприйняття часу впливають деякі медикаменти, які позначаються передусім на ритміці нашого організму. Хінін та алкоголь «змушують» час протікати повільніше, кофеїн, навпаки, прискорює його. Марихуана та гашиш мають непостійний вплив на сприйняття часу, тобто можуть викликати як прискорення, так і уповільнення суб'єктивного часу. Будь-який вплив, що прискорює процеси в організмі, прискорює і плинність часу, а фізіологічні депресанти уповільнюють його. Короткою за часом здається промова осмисленого речення, ніж набір без змістовних складів, які промовляються такий же час. Часовий інтервал, заповнений інтенсивною діяльністю, здається більш тривалим, систематично переоцінюється (у тривалості) часові інтервали, не заповнені значущими для особи подіями. Існують значні розбіжності в індивідуальних здатностях осіб оцінювати час. Експерименти довели, що один і той же час може пройти для десятирічної дитини у п'ять разів швидше, ніж для шестидесятирічної людини. У одного й того ж піддослідного сприйняття часу істотно змінюється залежно від душевного та фізичного стану. У пригніченому стані та під час фрустрації час плине повільно. Час, насичений у минулому переживаннями, діяльністю, сприймається як більш тривалий, а тривалий період життя, наповнений малоцікавими подіями, згадується як такий, що швидко минув. Тривалість меншого за 5 хвилин часу при пригадуванні здається довшою, а більш тривалий проміжок пригадується як зменшений [11, с. 145]. Інтервал сприймається більш коротким, якщо перший постріл був більш гучним.

І навпаки, він сприймається більш тривалим, якщо другий постріл був потужніше першого [12, с. 105].

Активну роль під час сприйняття простору у поєднанні зі зоровими аналізаторами відіграють слухові, тактильні, кінестетичні аналізатори. Суттєве значення для сприйняття простору мають: положення суб'єкта щодо об'єкта, який сприймає, умови сприйняття, вплив сторонніх подразників. Наприклад, розташування потерпілого у площі осі транспорту, що рухається порівняно з положенням потерпілого перпендикулярно напрямку його руху, за рівних інших умов призведе до більшого перекуренню просторового сприйняття об'єктів, що рухаються [12, с. 107].

Рух сприймається на підставі або безпосередньо, або шляхом опосередкованого умовиводу, коли швидкість руху при певних перцептивних здібностях людини сприйматися не може, а щодо її параметрів робиться висновок за результатами руху об'єкта. У даному випадку фіксується не сама швидкість, а результат руху і за ним дається оцінка швидкості. У подібних випадках потерпілі, які добросовісно помиляються, роблять висновки щодо швидкості автомашини за результатами аварії, динамічною обстановкою, у якій вона відбулася. Трупи, кров, деформований транспорт, виск гальм, потужні удари можуть значно перекурити сприйняття швидкості, повністю підпорядкувати її оцінку помилковим умовиводам [12, с. 109].

Різні моменти сприйняття можуть зливатися в один уявний образ, який помилково вважатиметься сприйняттям одного предмета чи явища. В уявний образ, таким чином, може бути включено те, що у дійсності не пов'язано взагалі або пов'язано інакше. Так утворюються фантастичні уявлення, фантастичні образи [6, с. 26].

Велика кількість добросовісних помилок, які можуть мати місце на першій стадії формування показань потерпілих може стати причиною помилкового висновку щодо недостовірності показань взагалі, а як наслідок – недовірливого ставлення до їх змісту. Саме цим висновкам перешкоджає така властивість сприйняття, як константність – відносна стійкість розміру, форми та кольору предметів під час змін умов їх сприйняття [9, с. 212-213]. Отже, якщо предмет, який сприймається на певній відстані, віддалити, то відображення його на сітчатці зменшиться як у довжину, так і у ширину, а це означає, що й зменшиться його площа, але в той же час образ сприйняття збереже розмір, властивий даному предмету [13, с. 233]. Завдяки константності оточуючі предмети сприймаються як відносно постійні за формою, кольором, розміром тощо. До того ж постійність названих характерних рис зберігається, незалежно від ракурсу або нахилу, освітленості або віддаленості [18, с. 330].

Зазначені особливості зорового, слухового сприйняття, сприйняття дотику, смаку та запаху, при сприйнятті предметів, тварин та людей; часу, послідовності подій або руху предметів, їх швидкості, прискорення чи напрямку, вплив на сприйняття психологічних станів потерпілого у момент

сприйняття і після нього дають змогу слідчому вчасно виявити добросовісні помилки у показаннях допитуваного і застосувати тактичні комбінації, спрямовані на актуалізацію забутого або на нейтралізацію перекуреннь у показаннях допитуваного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев В. Л. Юридическая психология: [учеб. для вузов] / Владислав Леонидович Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.
2. Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Наталья Ивановна Гаврилова: [метод. пособ.]; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИП, 1983. – 136 с.
3. Гапанович Н. Н. Оpozнание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) / Николай Николаевич Гапанович. – Мн. : БГУ, 1975. – 176 с.
4. Глазырин Ф. В. Психология следственных действий: [учеб. пособ. для вузов МВД СССР] / Феликс Викторович Глазырин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – 136 с.
5. Колеснікова І. А. Тактика виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків: Монографія / І. А. Колеснікова; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2014. – 184 с.
6. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – 176 с.
7. Криминалістика: [учеб.]; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 496 с.
8. Лебедев И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов: [учеб. пособ.] / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – 442 с.
9. Максименко С. Д. Общая психология / Сергей Дмитриевич Максименко. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2004. – 528 с.
10. Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А. Р. Ратинова. – Минск : Вышэйшая школа, 1968. – С. 120.
11. Радугин А. А. Психология: [учеб. пособ. для высш. учеб. завед.] / Алексей Алексеевич Радугин. – М. : Центр, 2001. – 400 с.
12. Романов В. В. Юридическая психология: [учебник] / Владимир Владимирович Романов. – М. : Юристъ, 2002. – 488 с.
13. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – 713 с.
14. Рудик П. А. Психология / П. А. Рудик. – М. : УЧПЕДГИЗ. – 1955. – 428 с.
15. Следственная тактика: [учеб. пособ. / отв. ред. И. Ф. Пантелеев]. – М. : ВЮЗИ, 1982. – 79 с.
16. Советская криминалистика: [учеб.-нагляд. пособ.] / И. И. Артамонов, Н. И. Порубов. – Мн. : Вышэйш. шк., 1977. – 208 с.
17. Соловьев А.Б. Допрос на предварительном следствии / А.Б. Соловьев, Е.Е. Центров. – М. : ВНИИП, 1986. – 114 с.
18. Филатов Ф. Р. Основы психологии: [учеб. пособ.] / Филипп Робертович Филатов. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К»; Ростов н/Д: Наука-Пресс, 2007. – 656 с.
19. Шиффман Х. Р. Ощущение и восприятие / Харви Ричард Шиффман. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – 928 с.